

Onder de stolp van de tijd vandaan: een voorstudie naar de standaardisering van Afrikaans¹

H.P. Grebe

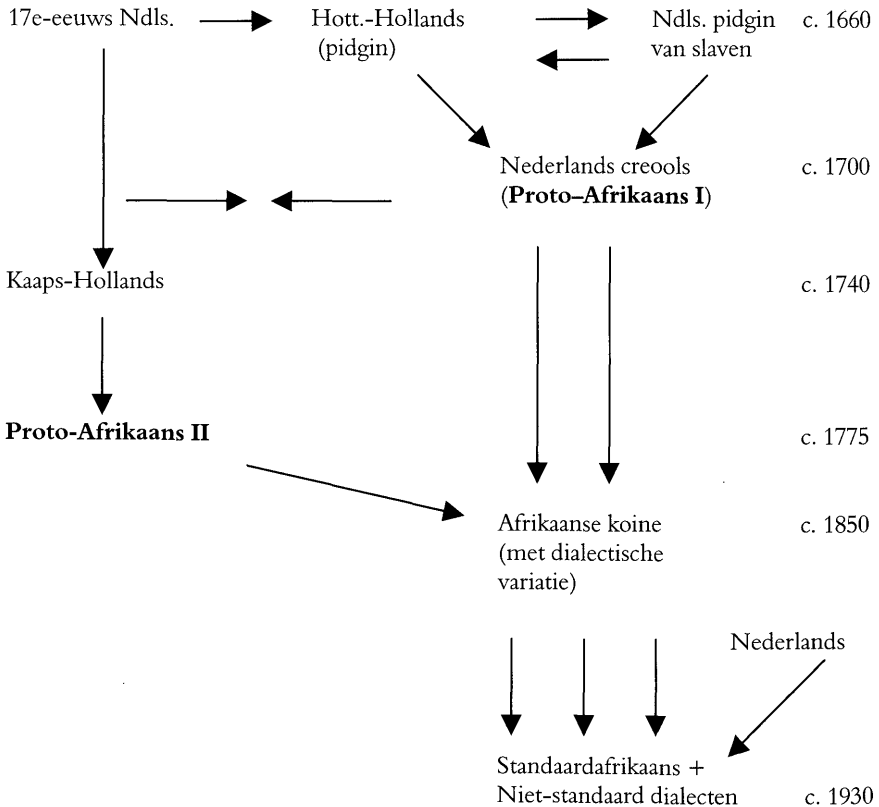
Hans den Besten argues that the genesis of Afrikaans can only be explained if the linguistic behaviour of the indigenous Khoikhoi is taken into account. He also points out that apart from the Dutch Pidgin of the Khoikhoi, subsequently taken over by the slaves, and which stabilised round about 1700 into Proto-Afrikaans I, Cape Dutch was also spoken by the colonist. Cape Dutch evolved into a simplified vernacular (Proto-Afrikaans II). Both prototypes were characterised by traits which would become part and parcel of modern standard Afrikaans. In this article the linguistic nature of Cape Dutch is discussed in more detail. Apart from prefiguring Afrikaans to a certain extent, it remained inherently Dutch in nature. The Duminy diaries reveal that the imperfect tense remained intact and ablaut, for instance, remained central to the tense system. The differentiation between perfect tense forms making use of either hebben or zijn was also normal. These features probably never characterised the Dutch Pidgin and the subsequent Dutch creole. The two prototypes merged round about 1850 as a result of social forces into what Den Besten calls an Afrikaans Koine. We know little about the linguistic process itself and the driving forces behind this merger. However, from a pilot study based upon data collected in the Swellendam area, it seems likely that typical features of Proto-Afrikaans II managed to penetrate the Afrikaans Koine. During standardisation from about the middle of the nineteenth century, many of these features were not able to resist levelling forces which stemmed from Proto-Afrikaans I.

Inleiding

Hans den Besten presenteert in "From Khoekhoe Foreigntalk via Hottentot Dutch to Afrikaans: the Creation of a Novel Grammar" (1989) een overzicht van het ontstaan van het Afrikaans. Zijn hoofdthese is dat het ontstaan van een apart Afrikaans grammaticaal systeem alleen verklaard kan worden als het linguïstische gedrag van de autochtone Khoikhoi erbij betrokken wordt. Hij relateert deze volgens hem bepalende factor echter door te stellen: "[y]et [this] does not represent the whole truth." In zijn artikel wijst hij erop dat de Kaapkolonie linguïstisch erg complex was. Naast het Nederlandse pidgin van de Khoikhoi dat mettertijd, zij het in een wat aangepaste vorm, door de slaven werd overgenomen en dat rond 1700 stabiliseerde tot Proto-Afrikaans I en langzamerhand creoliseerde, werd er ook Kaaps-Hollands gesproken door de kolonistenbevolking. Dit Kaaps-Hollands ontwikkelde zich rond 1775 tot een soort vereenvoudigde

Nederlandse omgangstaal (Proto-Afrikaans II). Beide protovormen van het Afrikaans vertoonden reeds eigenschappen die later het moderne Standaardafrikaans zouden kenmerken. De twee protovormen van het Afrikaans versmolten omstreeks 1850 ten gevolge van heersende sociale factoren tot wat Den Besten een *Afrikaanse koine* noemt.

Deze zienswijze geeft Den Besten weer in het volgende diagram (1986: 226):

Figuur 1: De genealogie van het Afrikaans

Tegen de hierboven weergegeven zienswijze over het ontstaan van het Afrikaans zijn verscheidene punten van kritiek in te brengen. In dit artikel blijven ze echter buiten bespreking omdat deze zienswijze voor onze doeleinden wel relevant is.²

In dit artikel wordt nader ingegaan op het linguïstische karakter van het Kaaps-Hollands (het latere Proto-Afrikaans II) dat toch wezenlijk Nederlands bleef afgezien van bepaalde Afrikaanse eigenaardigheden. Vervolgens wordt onderzocht waarom deze kenmerken tijdens het standaardisatieproces van het Afri-

kaans het onderspit hebben gedolven, en wat daaruit kan worden afgeleid betreffende de ontstaansgeschiedenis van het Afrikaans.

Het *Dagboek van Johanna Duminy* (Franken, 1938) dat later ter sprake komt, laat zien dat het imperfectum intact bleef en de ablaut bijvoorbeeld, nog sterk leefde. Ook het onderscheid tussen perfectum met *hebben* en *zijn* was nog gewoon. Deze kenmerken hebben naar alle waarschijnlijkheid nooit deel uitgemaakt van het grammaticale systeem van het Nederlandse Pidgin en het daaruit ontwikkelde Nederlandse creools (Proto-Afrikaans I).

De twee protovormen van het Afrikaans versmolten omstreeks 1850 ten gevolge van de heersende sociale factoren tot wat Den Besten een *Afrikaanse koine* noemt. Over hoe dit proces precies verlopen is, weten we nog maar weinig. Toch lijkt het erop dat bepaalde kenmerken van het Proto-Afrikaans II er toch in zijn geslaagd om tot de Afrikaanse koine door te dringen. Door het latere standaardiseringsproces dat rond het eind van de negentiende eeuw begon, hebben deze kenmerken zich niet kunnen handhaven vanwege hun vreemdheid aan het Proto-Afrikaans I. In dit artikel worden voorts enkele van deze kenmerken van het vroegere Kaaps-Hollands die heden ten dage voortleven in het dialectisch taalgebruik van het zogenaamde Overberg-gebied (ongeveer 200 km ten oosten van Kaapstad) nader bekeken.

2. Continuïteit versus convergentie

In Zuid-Afrika wordt, anders dan in Den Bestens beschouwing,³ algemeen aanvaard dat het Standaardafrikaans volgens andere wegen en krachten tot stand is gekomen. Pas voor het begin van de Grote Trek worden er op grond van linguïstisch-geografische principes en ook van sociale omstandigheden drie variëteiten van het Afrikaans onderscheiden. De volgende drie variëteiten, oftewel dialectbundels, worden in de literatuur onderscheiden (Van Rensburg, 1984: 514; 1989: 436-467 en 1990: 66-67; Ponelis, 1987: 9; Du Plessis, 1987a: 108 e.v. en 1987b: 144 e.v.):

- ♦ Kaaps Afrikaans/zuidwestelijk Afrikaans;
- ♦ Oranjerivierafrikaans/noordwestelijk Afrikaans;
- ♦ Oostgrensafrikaans/oostelijk Afrikaans.

Volgens Van Rensburg (1989: 439 e.v.) heeft het Oostgrensafrikaans zich ontwikkeld uit niet-standaardvormen van het Nederlands die werden gesproken door de Vrijburgers en veeboeren in het binnenland zijn ingetrokken. Deze variëteit heeft zich als taalvorm in een korte tijd in het begin van de negentiende eeuw aan de Oostgrens kunnen stabiliseren en werd later door de Grote Trek in het binnenland verspreid. Deze variëteit ligt volgens Van Rensburg aan de basis

van het moderne Standaardafrikaans. Tegenover deze variëteit die de continuering van niet-standaardvormen van het Nederlands vertegenwoordigt, bestaat ook nog het Kaaps Afrikaans dat ontstaan is uit intertaalvormen, en werd gesproken door de vroegere slavengemeenschap en hun nakomelingen aan de Kaap. Ook Oranjerivierafrikaans is een contactvariëteit en is volgens Van Rensburg een gevolg van verwerving van niet-standaardvariëteiten van het Nederlands door Khoisprekers. Tegenwoordig wordt het hoofdzakelijk gesproken door kleurlingen (mensen van gemengde afkomst) in het noordwestelijke binnenland van de Kaap, de zuidelijke Vrijstaat alsook kleinere gebieden elders.

Deze enigszins gecanoniseerde beschouwing van het Standaardafrikaans als wezenlijk voortgezet Oostgrensafrikaans (wellicht met invloeden vanuit het Kaaps en Oranjerivierafrikaans) houdt in dat het belangrijke aandeel dat de aanleiderskrachten⁴ in het ontstaan van het Afrikaans hebben gehad, te gemakkelijk naar een zijlijn geschoven kan worden. Het werk van Den Besten biedt een alternatieve beschouwing binnen het kader waarvan het aandeel van de aanleidersvariëteiten beter kan worden verantwoord.

Een bijkomend probleem van de continueringshyphothese is dat ze een numeriek en cultureel belangrijk gedeelte van de blanke kolonistenbevolking buiten beschouwing laat. Volgens Muller (1987: 146) telde de Kaapkolonie omstreeks 1834 vlak voor de Grote Trek een bevolking van 150.000 zielen. (Hiervan waren 70.000 blank en 80.000 gekleurd.) Onder de kolonisten aan de oostgrens bevonden zich ongeveer 4.000 Engelsen zodat slechts 28 procent van de "Hollandssprekende" blanken zich aan de oostgrens bevond. De overige 72 procent woonde in Kaapstad en het onmiddellijk omringende platteland, het zogenaamde Boland, en in de trekboergebieden over de bergen, maar buiten het gebied van de oostgrens.

De Swellendamse data en het *Dagboek van Johanna Duminy* (1797) die vervolgens onder de loep worden genomen, zijn representatief voor deze belangrijke taalgemeenschap. In het kader van Den Bestens uiteenzetting over het ontstaan van het Standaardafrikaans, vertegenwoordigen het *Dagboek Proto-Afrikaans II* en de Swellendamse data de *Afrikaanse koine* van rond 1850 waaruit het Standaardafrikaans is voortgekomen.

3. De Swellendamse data

De Swellendamse data kwamen tot stand in 1987 tijdens veldwerk dat tot doel had een idee te krijgen van het taalgebruik van de trekboeren die "over de bergen van Afrika" woonden, maar nog niet helemaal aan de verre oostgrens. Met dit doel voor ogen heb ik alleen respondenten geselecteerd van 75 jaar en ouder die op zijn minst Swellendammers van de derde generatie waren (één respondent was 94 en een andere 103). Deze mensen hebben hun Afrikaans dus verworven

op basis van het Afrikaans van sprekers die omstreeks 1870 waren geboren. Deze twee criteria hebben er hopelijk voor gezorgd dat een zo getrouw mogelijk beeld van vroeg Swellendams werd verkregen. Alles bij elkaar werden er dertig interviews opgenomen. Hiervan werd telkens een selectie gemaakt op grond van de verschijnselen die nog besproken zullen worden.

Het is ook belangrijk om te weten dat alle geïnterviewden, op twee na, wier taalgebruik hieronder wordt besproken, zelfs niet eens naar de dorpsschool waren gegaan, maar naar een zogenaamde “plaasskool” die dichtbij hun boerderij lag. Zeven respondenten zaten niet langer dan vijf tot zes jaar in de schoolbanken.

3.1 *Het Dagboek van Johanna Duminy*

Alvorens dieper in te gaan op de Swellendamse data, is het nuttig even stil te staan bij het *Dagboek van Johanna Duminy*. Johanna Margareta Duminy was de tweede dochter van Benjamin Nöthling, afkomstig uit Dietz in Duitsland, en Johanna Lombard die in de Kaap geboren was en afstamde van Hugenoten. Ze was getrouwd met een Franse officier die in dienst was getreden van de Compagnie. Het echtpaar was vermogend en ze brachten meerdere malen lange periodes door op hun ‘plaas’ Bokrivier in de Overberg niet ver van Swellendam.

Het citaat (zie addendum) komt uit een fragment van het dagboek dat Johanna op Bokrivier schreef en dat loopt van 25 november 1797 tot en met 12 december 1797. Haar taalgebruik is representatief voor een “gecontamineerd” Hollands zoals het volgens een opmerking van Swaving in 1830 werd gesproken door “de meer beschaafden der Christelijke en voornamelijk volksklasse aan de Kaap” (Franken, 1972: 57). Met haar dagboek bezitten wij een document waardoor we naar alle waarschijnlijkheid een goed beeld krijgen van de Kaaps-Hollandse spreektaal aan het einde van het Nederlandse bewind aan de Kaap. Als we haar verhaal lezen, kunnen we haar als het ware *horen* praten en krijgen we de indruk dat haar schrijftaal dicht bij haar spreektaal staat. In het kader van Den Bestens beschouwing over het ontstaan van het modern Standaardafrikaans, vertegenwoordigt Johanna’s dagboek Proto-Afrikaans II.

3.1.1 *Opvallende Kenmerken*

Johanna’s taalgebruik vertoont onder andere drie belangrijke, systematische kenmerken:

- ♦ anders dan in modern Afrikaans, is het imperfectum met behoud van ablaut bij sterke werkwoorden nog in gebruik (weliswaar met verlies van persoonsflexie);

- ♦ de infinitiefvorm van het werkwoord is intact gebleven;
- ♦ het onderscheid tussen *hebben* en *zijn* bij perfecta schijnt bewaard gebleven te zijn.

Kenmerkend voor het hedendaags Afrikaans is nu juist de afwezigheid van de drie bovengenoemde kenmerken. Deze afwezigheid kan alleen worden verklaard uit het enorme aandeel dat taalverschuiving moet hebben gehad in het ontstaan van een nieuw grammaticaal systeem. Den Besten (1989: 215) merkt op als hij het heeft over de late verdwijning van het imperfectum en ablaut in het Afrikaans: “[w]hy did it take so long for ablaut to disappear? And why did it have to disappear at all?” Hierop, en op nog twee hieraan gerelateerde verdwijningen, kom ik uitgebreid terug.

Het valt op dat de infinitiefvorm van het werkwoord en het onderscheid tussen *hebben* en *zijn* bij perfecta ook kenmerkend zijn voor de Swellendamse data. Deze kenmerken, evenals ablaut, zijn bijna totaal verdwenen uit het moderne Standaardafrikaans. Den Besten verklaart de afwezigheid van ablaut als het resultaat van een versmeltingsproces tussen Proto-Afrikaans I en Proto-Afrikaans II waardoor kenmerken die inherent vreemd waren aan het regelmatige systeem van Proto-Afrikaans I in gebruik zijn gebleven. Dat in het Swellendams de infinitief zich bij een subcategorie werkwoorden nog steeds manifesteert en het onderscheid tussen *hebben* (Afr. *het*) en *zijn* (Afr. *is*) intact is gebleven, maar vrijwel geheel uit Standaardafrikaans is verdwenen, moet als verdere ondersteuning van de beschouwing van Den Besten worden gezien.

Om het Afrikaans te beschouwen als een wezenlijk voortgezette niet-standaardvorm van Nederzettingen-Nederlands (“Oostgrensafrikaans”) is dus veel te simplistisch. Dat andere factoren die geleid hebben tot continuering van doorslaggevend belang geweest moeten zijn, wordt bevestigd door de in het oog springende kenmerken van het Afrikaans van de Swellendamse respondenten. Hieruit kan een algemene indruk worden verkregen van hoe een Afrikaanse koine er rond 1850 moet hebben uitgezien.

3.2 *Een Afrikaanse Koine*

In Den Bestens theorie vertegenwoordigen de Swellendamse data de Afrikaanse koine *met de dialectische variatie* van rond 1850. Vooral twee linguïstische overeenkomsten tussen het taalgebruik van Johanna Duminy en de Swellendamse data vielen meteen op.

Uit het *Dagboek van Johanna Duminy* bleek dat het Kaaps-Hollands oftewel Proto-Afrikaans II: (1) het onderscheid tussen *hebben* en *zijn* bij perfecta handhaafde, en (2) ongeacht het verlies van persoonsflexie bij werkwoorden, de infinitiefvorm van het werkwoord in stand bleef. Beide eigenschappen vond ik in

het Swellendams terug. In het geval van de infinitief betreft het nog maar een enkel verstard subcategorietje van het werkwoord (i.e. de werkwoorden *gaan*, *slaan*, *staan* en *sien*).

Dat de infinitief niet zomaar de strijd gewonnen heeft gegeven tijdens de standaardisatieproces blijkt ook uit het feit dat het Standaardafrikaans, anders dan in niet-standaardvormen van Afrikaans die teruggaan op de grote beïnvloeding van de aanleederskrachten, de infinitiefvormen *wees* en *hê* bij de werkwoorden *is* en *het* heeft bewaard. Het Standaardafrikaans heeft ook in de volgende constructies infinitiefresten bewaard: *iets te ete/doen(e)/vertelle/hore; te wete/kenne gee; nie te danke*.

Het onderscheid tussen perfectata met *hebben* en *zijn* was echter bij de Swellendamse sprekers, die vanwege sociale redenen niet waren blootgesteld aan de latere beïnvloeding van het Standaardafrikaans, nog springlevend.

3.2.1 De infinitief bij de categorie gaan, staan, slaan, sien

In een andere studie (Grebe, 1997: 252 e.v.) die eveneens gebaseerd is op de hierboven vermelde Swellendamse data van 1987 die ik voor een ander doel heb bestudeerd en waar alleen maar vanuit een statistisch perspectief werd gekeken naar het voorkomen van de varianten *gaan* en *gaat*, is het volgende gebleken:

- ♦ *Ga(a)t*: komt voor in spilpositie (i.e. als finiet werkwoord): “*Nou gaat ek en my broer ook, nou gaat ons swem.*”
- ♦ *Gaan*: wordt gebruikt samen met een hulpwerkwoord : “*Soos dit maar met ’n kind kan gaan...*” of als het deel vormt van een *om (te)*-constructie: “*As ons nie lus het om skool toe te gaan nie...*”

Hieruit blijkt dat de vormen *gaan* en *ga(a)t* in complementaire distributie voorkomen en dat de wisseling dus systematisch is. *Gaan* is wezenlijk de infinitieve tegenhanger van *gaat*.⁵ Uit de hierboven vermelde studie bleek verder dat bij geen van de tien respondenten (in dit geval werd het taalgebruik van tien respondenten onder de loep genomen) over een totaal van 373 potentiële gevallen ook maar één enkel geval van *ga(a)t* werd tegengekomen waar men een infinitief-*gaan* zou verwachten. In dertig gevallen (8,04%) kwam *gaan* wel voor waar men eigenlijk een finiete *gaat* zou verwachten. Dit is echter geenszins vreemd als men in gedachten houdt dat het Standaardafrikaans alleen maar de enkele vorm *gaan* kent. In de studie werd het voorkomen van de varianten *sien*: *siet*, *slaan*: *slaat* en *doen*: *doet* niet statistisch berekend, maar er werd geen enkel geval opgetekend waar een afwijking in het patroon van *gaan* werd waargenomen.

De Swellendamse data laten dus zien dat, zoals in het geval van de Standaardafrikaanse werkwoorden *het* en *is* met hun supplementaire infinitiefvormen *hê* en

wees, de Afrikaanse koine van rond 1850 het infinitief nog bij een subcategorie werkwoorden (i.e. *gaan, staan, slaan en sien*) moet hebben bewaard. De gelijkmakende aanleederskrachten waren er kennelijk niet helemaal in geslaagd de overhand te krijgen op de infinitief die bij Johanna Duminy nog springlevend was.

3.2.2 *Perfecta: hebben (het) /zijn (is)*

In het nu volgende behandel ik het systeem dat een onderscheid maakt tussen werkwoorden die *hebben* en werkwoorden die *zijn* in het perfectum hebben. In modern Standaardafrikaans is het perfectum als enige grammaticaal gemarkeerde tijdsvorm van het werkwoord blijven bestaan om tijd of aspect te markeren en verschilt van het Nederlands bovendien door het constante gebruik van *het* (= *hebben*) als enig invariabel hulpwerkwoord van tijd.

Toen ik enkele jaren geleden de geluidsbanden beluisterde waarnaar ik hierboven heb verwezen, viel het me onmiddellijk op dat bepaalde werkwoorden steeds de Afrikaanse reflex van *zijn*, i.e. *is*, in het perfectum boven het Standaardafrikaanse *het* verkozen.⁶ (In het Afrikaans bestaat er geen finiete vorm van het werkwoord meer; alleen één algemene vorm van het werkwoord komt voor en in dit geval *is* – dit is uitzonderlijk omdat, zoals eerder vermeld, *is* wel een aparte infinitiefsvorm *wees* heeft.)

Ik dacht toen dat *is* niet lukraak met *het* in vrije variatie zou verkeren. Daarom was ik intussen met een klein vooronderzoek begonnen. Zeven van de hierboven vermelde geluidsbanden (van ongeveer 60-90 minuten gesprek per band) werden zorgvuldig beluisterd. De zeven geïnterviewden waren allemaal ouder dan 75 ten tijde van de opnames en derde generatie ingezetenen van Swellendam. Op één na werden respondenten gekozen van wie het taalgebruik zo min mogelijk blijken zou vertonen van invloeden van buiten en van standaardisatie. Ze behoorden, op één persoon na, allemaal tot de laaggeschoolde arbeidersklasse (arb-klas) en hadden hooguit zes jaar in de schoolbanken gezeten. Hun afkomst hield in dat ze, op één na, allemaal beschouwd zouden kunnen worden als mensen wier taal de Kaaps-Hollandse lijn (Proto-Afrikaans II) reflecteerde.

Eén respondent (met “*” aangeduid in de tabel hieronder), de dochter van één van de eerste vrouwelijke schrijvers in het Afrikaans, was een hooggeleerde vrouw (md-klas) en reisde veel. Zij was ook verbonden aan het Setlaarsmuseum in Grahamstad. Zij werd geselecteerd teneinde als controle te dienen van opvoedingspeil en beïnvloeding via de standaardtaal.

Een andere respondent (met “#” aangeduid in de tabel hieronder) werd geselecteerd om de invloed van het Proto-Afrikaans I te reflecteren. Zij en haar echtgenoot stamden af van en groeiden op als leden van de gekleurde arbeidersklasse. Ze waren op een boerderij opgegroeid en woonden ten tijde van het

onderzoek al bijna vijftig jaar in het nabijgelegen Zuurbraak, een dorpje dat ontstaan is uit een vroegere vrijplaats voor Khoikhoi in de buurt van Swellendam. Na de vrijstelling van de slaven in 1833 vestigden velen van deze laatste groep zich ook in Zuurbraak.

Hieronder volgt een tabel waarin het voorkomen/verschijnen van *is* (“zijn”)-perfecta in het Swellendams uiteen wordt gezet; de percentageberekeningen zijn verkregen door de gevallen met *het* in het Afrikaans, waar zowel *hebben* als *zijn* in het Nederlands mogelijk zijn (de laatste kolom), te negeren.

Tabel 1: *IS-Perfecta* In Het Swellendams

Respondent	Totaal: aantal gevallen	Aantal <i>is</i> -gevallen (<i>zijn</i> -perfecta)	Aantal <i>het</i> -gevallen (<i>zijn</i> -perfecta)	Aantal <i>het</i> -gevallen (<i>hebben/zijn</i>)
A 75; arb-klas	26	20 (83,33%)	4 (16,66%)	2
B 75; arb-klas	20	15 (83,33%)	3 (16,66%)	2
C 82; arb-klas	26	24 (92,31%)	2 (7,69%)	0
D 94; arb-klas	27	20 (80%)	5 (20%)	2
E 94; arb-klas	19	15 (83,33%)	3 (16,66%)	1
F* 82; md-klas	22	0 (0%)	20 (100%)	2
G# 76; arb-klas	30	9 (33,33%)	18 (66,66%)	3

De volgende algemene opmerkingen betreffende de data dienen te worden gemaakt:

- ♦ Buiten respondenten F en G is het onderscheid tussen de perfectata met *het* (hebben) en *is* (zijn) in het dialect waarvan het Swellendams als vertegenwoordiger fungeert, namelijk de taal van de Trekboerengemeenschap ‘over de bergen van Afrika’ maar buiten het verre Oostgrensgebied, bijna intact bewaard gebleven.
- ♦ Bij respondenten A-E is er een “afwijking” van het grammaticale systeem van het Nederlands van gemiddeld 15,31%. Met inachtneming van het feit dat de voortzettingen (Kaaps-Hollands/Proto-Afrikaans II) doorlopend

vanaf 1652 in contact moet zijn geweest met het Nederlandse pidgin en het latere creools van de slaven en de geaccultureerde Khoikhoi, is deze afwijking natuurlijk niet verwonderlijk. Gelijkmakende krachten zijn heel typisch voor creolen en het onderscheid tussen werkwoorden met *hebben* en *zijn* is wellicht nooit deel geweest van Proto-Afrikaans I. Nochtans is de discrepantie erg klein, gegeven het feit dat deze afwijking bijna uitsluitend tot stand werd gebracht door de werkwoorden *kom* en *gaan*. Als de afwijking die teweeggebracht wordt door *kom* en *gaan* buiten beschouwing wordt gelaten, is de discrepantie slechts 4,5 procent.⁷

De “afwijking” die door de werkwoorden *kom* en *gaan* werd teweeggebracht, bevestigt juist het feit dat het systeem dat onderscheidt tussen werkwoorden met *hebben* en *zijn* in het Swellendams intact is gebleven. Reeds sinds het Laat-Middel-Nederlands komen zowel *komen* als *gaan* geregeld voor met *hebben* evenals met vervoegingen van *zijn*.⁸ Deze twee werkwoorden vormen mede met, onder andere, *beginnen*, *blijven* en *vallen*, een beperkte groep. Of deze vervoeging van *hebben* ook nog regionaal of sociaal bepaald was, is onbekend. We weten alleen dat het geregeld voorkwam. Hieronder enkele citaten:

Late Middeleeuwen:

- *Doe si aldus ghegaen hadden een stic tijds so saghen si van verren eene vloet die harde wijt was* (Verdeyen & Endepols, 1917: 51)
- *Als sij een lettel ghegaen hadden so saghen si een huus wonderlike verschiert* (Verdeyen & Endepols, 1917: 132)
- *Sancte Peter was een grof visscher ende en had niet ter schoele gegaen* (Van Dijk, 1848: 101 & 146)

Zestiende eeuw:

- *Ende al si langhe herwaers ende derwaers ghegaen hadden* (Pleij, Van Grinsven, Schouten & Van Thijn, 1983: 26 & 57)
- *Van daer comende hebben wy tot den pater an aldaer ghegaen* (*De Vriendt*, 1971: 132)
- *haer ghelatende recht oft si van haer camer ghecomenhadde* (Lecoutere & De Vreese, 1904: 51)
- *schijnende die waerheyt naest ghekomen te hebben* (Lipsius, 1948: 52)

Zeventiende eeuw:

- *dat de spraake gegaen heeft, hoe zeecker gevangen [al gedood bleek te zijn toen het vonnis werd uitgesproken]* (Hoofft, 1964: 191)

- *Och armen, den bloet heeft gisteren wart laet te bed gegaen* (De Swaen & Smeyers, 1989: 83)
- *...soo hebben de [...] schelmen de weyden gaen om ploeghen, om al meer ghelts te hebben* (Grootes, 1984: 104)

Achttiende eeuw:

- *Heb jy nu alles klaer gaen maken?* (Van Lennep, 1864: 9)
- *...al heb ik niet op 't Fransche school gegaan* (Bekker & Deken, 1784-1786: 109)
- *Zoo hebben wy [...] gaen de proef doen* (Verlooy, 1829: 21 & 18)
- *[dat woord] moest agter 't zelve gekoomen hebben* (Van Effen/Groeneboom-Draai, 1998: 231)

Het schijnt dus dat het Swellendamse dialect het onderscheid tussen werkwoorden met *hebben* en *zijn* niet alleen heeft gehandhaafd, maar daarbij ook de “uitzonderingswerkwoorden” als zodanig hanteert. Deze toedracht van zaken dient dus beschouwd te worden als nog een bewijs dat het systeem intact is gebleven.

- ♦ Respondent F behoorde, in tegenstelling tot de andere respondenten, tot de hoog ontwikkelde middenklasse, was de dochter van een bekend schrijfster, schreef zelf ook enkele kinderverhalen en had ooit een beroep buiten de Swellendamse taalkring uitgeoefend. Ze werkte in een overwegend Engels-talige omgeving tijdens een periode van Afrikaans taalnationalisme en zal dus waarschijnlijk bewust hebben gestreefd naar het Standaardafrikaans. De algehele afwezigheid van *is*-perfecta is als invloed vanuit de standaardtaal te verklaren; een reflectie dus van een bewust streven naar standaard-taalgebruik.
- ♦ Opmerkelijk is de opvallende overeenkomst in het hanteren van het perfectum wat betreft deze kwestie door respondenten F en G. Toch stonden ze niet op gelijke hoogte op de sociale ladder. G behoorde tot de gekleurde arbeidersklasse en haar taalgebruik is waarschijnlijk kenmerkend voor de nivellerende aard van de aanleederslijn (Proto-Afrikaans I). Toch reflecteert haar taalgebruik een ‘afwijking’ van 33,33 procent (zijnde de negen gevallen met *is* waarvan drie gevallen met *kom* en twee gevallen met *gaan*) ten opzichte van de andere respondenten wat betreft het handhaven van het onderscheid tussen werkwoorden met respectievelijk *het* of *is* in het perfectum. Als de afwijking die veroorzaakt is door *kom* en *gaan* ook hier buiten beschouwing wordt gelaten, hebben we het over een discrepantie van slechts 14,8%. Dit valt zeker te verklaren vanuit het onderlinge contact met hoofdzakelijk

blanken die Proto-Afrikaans II gebruikten en die als werkgevers sociaal toonaangevend werden beoordeeld.

4. Tot slot

De eerste belangrijke vraag die zich onmiddellijk opdringt, is waarom respondenten F en G die sociaal gezien in andere werelden leefden, in tegenstelling tot de andere respondenten, in het perfectum bijna niet of helemaal niet meer het systeem handhaafden dat onderscheid maakt tussen participia met *het* of *is*. Een tweede vraag die hiermee samenhangt, is waarom grammaticale eigenschappen van de Afrikaanse koine van omstreeks 1850, die nog steeds deel waren van de levende taal van de bejaarde Swellendamse sprekers rond 1987 (die afgeschermd waren van invloeden vanuit de standaardtaal), in modern Standaardafrikaans totaal zijn verdwenen. Deze vragen worden des te dwingender als men uitgaat van de veronderstelling dat het Afrikaans is gestandaardiseerd op basis van het Oostgrensafrikaans dat in de literatuur wordt beschouwd als een voortzetting van niet-standaardvormen van het Nederlands.

Deze vragen kunnen alleen worden beantwoord als de invloeden vanuit het Nederlandse creool dat rond 1700 door de slaven- en Khoikhoi-bevolking werd gebezigd, daarbij wordt betrokken. Binnen het kader van Den Bestens beschouwing kan dit ogenschijnlijke raadsel bevredigend worden beantwoord.

Het Standaardafrikaans is het resultaat van een versmeltingsproces tussen de twee polen van een variatiecontinuüm (vgl. in dit verband Roberge, 1995: 88-87) dat rond 1850 zijn beslag kreeg. Op basis van deze Afrikaanse koine met dialectische variatie werd het Afrikaans gestandaardiseerd. Tijdens het standaardisatieproces was het vanzelfsprekend dat getracht werd om uiteenlopende taalvariatie tegen te gaan.

Op gezag van de Swellendamse data lijkt het alsof het imperfectum, waarvan ablaut een belangrijk onderdeel uitmaakte en dat tevens verder gecompliceerd werd door het onderscheid tussen sterke en zwakke werkwoorden, de strijd reeds omstreeks 1850 tegen de gelijkmakende krachten van het Nederlandse creool moet hebben verloren. (Dit strookt ook bij benadering met de foutieve werkwoordsvormen en het historische presens in het dagboek van Louis Trichard van 1836-38 [Le Roux, 1964].) Tijdens de standaardisatieperiode zetten deze krachten door en moesten ook de infinitiefvormen bij een subcategorie werkwoorden en het onderscheid tussen perfecta met *het* en *is* de aftocht blazen.

Het is niet zomaar uit te maken of de opheffing van het onderscheid tussen perfecta die onderscheidenlijk *het* of *is* vereisten, een bewuste poging was van de standaardiseerders om de standaardtaal dichter bij het taalgevoel van een brede onderklasse te plaatsen, teneinde taalvervreemding tegen te gaan of dat het gewoon een kwestie was van onontkoombare inherente gelijkmakende krachten

vanuit de aanleederslijn. Een waarheid als een koe is dat Standaardafrikaans ten opzichte van zijn tijdsysteem en in het bijzonder het perfectum, centrale kenmerken van Proto-Afrikaans I eerder dan van Proto-Afrikaans II voortzet.

In dit opzicht heeft Den Besten mijns inziens gelijk: het Standaardafrikaans reflecteert dikwijls eigenschappen die eerder moeten worden beschouwd als voortkomend uit de aanleedersvariëteit dan uit het voortgezet Kaaps-Hollands, niet-Standaardnederlands, Oostgrensafrikaans of welke naam je er ook aan wilt geven.

Om deze reden spraken een keurige Afrikaanse mevrouw en iemand van een meer aardse tongval Swellendams met één tong!

Universiteit van Pretoria

Bibliografie

- Barkhuizen, J.H., H.P. Stander & G.J. Swart.** 1992. *Hupomnēma*. Pretoria: Departement Grieks, Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Universiteit van Pretoria.
- Bekker, Wed. Ds. Wolff E. & A. Deken.** 1784-1786. *Historie van den heer Willem Leevend.* 's Gravenhage: Isaac van Cleef.
- Botha, T.J.R.** 1989. *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*. Kaapstad: Academica.
- Claassen, G.M. & M.C.J. van Rensburg (reds.).** 1983. *Taalverskeidenheid: 'n blik op die spektrum van taalvariasie in Afrikaans*. Pretoria: Academia.
- De Swaen, M. & J. Smeyers.** 1989. *De gecroonde leersse*. Brussel: FUSL.
- De Vriendt, S.** 1971. *Reyse van Bruussele vut Brabant te Constantinopels in Thracyen en Reyse van Weenen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracyen: twee reisyoursnaals uit de jaren 1570-1585*. Gent: Koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde.
- Den Besten, H.** 1989. From Khoekhoen Foreigntalk via Hottentot Dutch to Afrikaans: the Creation of a Novel Grammar. In: Pütz, M. & R. Dirven (reds.). 1986: 207-249.
- Du Plessis, H.** 1987a. *Aspekte van Suidwes-Afrikaans met spesifieke verwysing na die Afrikaans van die Van der Merwes*. Pretoria: RGN-verslag.
- Du Plessis, H.** 1987b. *Variasietaalkunde*. Pretoria: Serva.
- Franken, J.L.M.** 1927. Mededeling en opienies oor Afrikaans in die neëntiende eeu. Deel 1: Teenstra en Swaving. *Die Huisgenoot*, 1 Julie: 41, 43 en 57.
- Franken, J.L.M.** 1938. *Duminy-dagboeke*. Die Van Riebeeck-Vereniging nr. 19. Kaapstad: Nasionale Pers Bpk.
- Grebe, H.P.** 1997. *Die historiografie van Afrikaans in heroënskou*. D.Litt.-proefskrif. Pretoria: Universiteit van Pretoria

- Grootes, E.K.** (red.). 1984. *Wonderlijke avontuer van twee goelieven: een verhaal uit 1624*. Muiderberg: Coutinho.
- Hooft, P.C.** [1642] 1964. *Nederlandse Histoorien*. Boek 5, 7 en 8. Den Haag: P.J.H. Vermeeren.
- Lecoutere, C-P-E., W.L. de Vreese & J. van Liesveldt (reds.)**. 1904. *Een schoon historie van Turias ende Floreta*. Leiden: Brill.
- Le Roux, J.J.** 1921. *Handleiding in het Afrikaans voor Nederlanders*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Le Roux, T.H.** 1964. *Die Dagboek van Louis Trichardt*. Pretoria: J.L. van Schaik Beperk.
- Lipsius, J.** [1584] 1948. *Twee boecken vande stantvasticheyt*, vertaald door J. Mourentorf, H. Van Crombruggen (red.). Antwerpen: De Sikkel.
- Malherbe, D.F.** 1917. *Afrikaanse Taalboek: praktiese wegwyser bij die vernaamste moeilikhede in verband met die Afrikaanse grammatika*. Bloemfontein: De Nationale Pers Beperk.
- Mesthrie, R.** 1995. *Language and Social History: Studies In South African Socio-Linguistics*. Cape Town: David Philip Publishers.
- Muller, C.F.J.** 1987. *Die oorsprong van die Groot Trek*. Studia originale, 5. Pretoria: Unisa.
- Pleij, H., J. van Grinsven, D. Schouten & F. van Thijn (reds.)**. 1983. *Een nyeuwe ducht boek: een zestiende-eeuwse anekdotenverzameling*. Muiderberg: Coutinho.
- Ponelis, F.A.** 1987. *Afrikaanse Klankleer*. Kaapstad: Tafelberg.
- Pütz, M. & R. Dirven**. 1989. *Wheels Within Wheels*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Roberge, Paul T.** 1995. The Formation of Afrikaans. In: Mesthrie, R. 1995: 68-87.
- Van Dijk, A. (red.)**. 1848. *Jan O.F.M. Brugmann. Verspreide sermoenen*. Antwerpen: Nederlandse Boekhandel.
- Van Effen, J./ E. Groenenboom-Draai**. [1732] 1998. *De Hollandsche spectator*, Duivelshoekreeks 8 (opnieuw uitgegeven). Leiden: Astraea.
- Van Lennep, J.** 1864. *De bruiloft van Kloris en Roosje, klugspel, met zang en dans*. Amsterdam: De Ruyter.
- Van Rensburg, M.C.J.** 1983. Nie-standaardvorme, variasiepatrone en Afrikaans uit die vorige eeu. In: Claassen, G.N. & Van Rensburg, M.C.J. (reds.). 1983: 134 – 161.
- Van Rensburg, M.C.J.** 1984. *Die Afrikaans van Griekwas in die tagtigerjare*. Pretoria: RGN-verslag.
- Van Rensburg, M.C.J.** 1989. Soorte Afrikaans. In: Botha, T.J.R. 1989: 436-467.
- Van Rensburg, M.C.J.** 1990. *Taalvariëteite en die wording van Afrikaans in Afrika*. Bloemfontein: Patmos.

- Van Rensburg, M.C.J.** 1992. Op soek na Afrikaans: oor ontbrekende perspektiewe in die Afrikaanse geskiedskrywing. In: Barkhuizen, J.H., H.F. Stander, & G.J. Swart (reds.): 307- 329.
- Verdeyen, R. & J. Endepols (reds.)**. 1917. Tondalus' visioen. In: *Tondalus' visioen en St. Patrisius' vagevuur*. Deel 2. Den Haag & Gent: Siffer.
- Verlooy, J.B.C.** 1829. *Verhandeling op het niet achten der moederlyke tael in de Nederlanden*. Gent: Snoek-Ducaju.

Addendum: Citaat

Woensdag den 6 ston wij alle weer vroug op en was alle gesont door godts gouthyt ik liet coffie **maken** wij dronk coffie en liet onse bedegouet weer **inpakken**, en op de wage **doen** en wij at een stuk liet **inspannen** en klom in de wage en ree na onse buerman jan nimans wij liet onse jager tujs en moosis om te **schieten** hij lyt een en een half uur van ons wij sagt wel 70 bontebokken en een trop vogelstruijse van 13 en alle tesamen wel 40 en al de reebokken tesame getelt wel 80 in die anderhalf uur en twee steenbokken en een wilde hont een vraaije weg wij kwam dan op de plaas van jan nimans genamt kajjkoutie (Kykoedy) kloof geleege aan souijt revier devrouw kwam na dewage en versogt ons af en see welkom vader duminij wij gong na binne haar man was niet tujs hij **was** na demeule **gereede** met koorin om te **maalen** devrouw was seer vriendelik sij hat 5 kinderen 4 soons en 1 dogter de ouijste soon was 16 jaare ouijt en dan volgte de anderen soo na deionste was dedogter die was 10 jaare ouyt ik **had** voor haar een mant grounte mee **genoomen** en wat artappels sij hat een groote schootel wilt en souep wij aate smakelik na deeten gong ik en miethee **slapen** ik op een kaatel en miethee gong op een kis **lege** ik **hat** knap **geleege** of sanet kwam mijn **sege** maathee wilt uw schrijve na decaap daar **is** een man te pert **gekoome** die ryt na de caap ik stont schielik op en groute en vroug of hij een wijnig wou **wagten** dat ik gaau een brief met hom wou **meegeeve** na caap hy see mijn van iaa ik gong **sitte schrijven** hij verhaalde onderwijl dat hij ver van onder **is gekoome** en dat debossiesman nog soo stouyt was, en dat mijn heer devos aan de lange kloof **gepreedik had** in develt dat hij deluij hat **late weeten** die in die buert woonde en dat er een verrer (Feirrera) met sijn vrouw en kinderen na tou **was geree** sij liet een soon tujs van 13 jaaren tegen de midag gong de lammerschaapen wat ver van huijs hij en een mijt gong **sekeeren** toukwam debossie man en vermoorde de soon gruweliken de mijt ook en gong na huijs en slougt alles stukken en snee debedegouet oopen en goouijde deveere met de drooge vrugte door malkaar en **is** tou inde tuijn **gegaan** en **heft** al de vrugte boome **afgekap** en plukte al de grounte uijt soo vond de menschee haarluij plaas tousij tujs kwam, ook verhaalde hij dat het ooveral in de velt soo droog was dat demenschee meest **vertrekke** mouest met haarluij vee na plaase

daar nog waater was, ik had mijn brief klaar gaf hem het hij groute ons en ree heen die vrouw van huijs verhaalde ons dat sij 17 jaare op die plaas woonde en **hat** 15 jaare in een pondok **gewoont** seer klijn en armoudig en hat geen slaaf sij en haar man alleen sij **hat** tot voorleede jaar nog mee koorin **gesneede** en het is nu 2 jaar dat sulle 1 voorhuijs gebouijt en 1 caamer er aan en sij **hat** self de baksteene **gevormt** en nu van deese maant **heeft** sulle een groote conbuijs aan **gebouyt** en voor 2 jaare **heeft** sulle by de vranschee schip 1 klyne myt **gekogt** en 1 klyne ionge en dat gelt see sij juffrouw dat **heeft** wij **gemaakt** van onse schaapen en soo **heeft** godt ons **geseegent** dat ik tog nu een huijsie heeft om in **tewoonen** en 2 slaavies en mijn soon ken nu ook al **werken** soodat ik vaniaar niet houef koorin **tesnijde** ...

(Franken, 1938: 92 - 94)

Noten

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op een lezing die werd gegeven tijdens het Vijftiende Colloquium Neerlandicum in Groningen, in augustus 2003.
- ² Den Besten noemt bijvoorbeeld in navolging van Van Rensburg (1983) dat er buiten Standaardafrikaans drie “dialecten” onderscheiden kunnen worden: (West)Kaaps Afrikaans, Oostgrensafrikaans en Oranjerivier-afrikaans. Hij geeft ook te kennen dat de noordelijke tak van Oostgrensafrikaans vanwege de Grote Trek (1836) de dialectische basis van Standaardafrikaans vormt. Waar Den Besten deze dialectische variatie in zijn diagram plaatst, blijft echter onduidelijk – vermoedelijk binnen de Afrikaanse Koine met dialectische variatie. Volgens mij strookt dit echter niet met hoe Van Rensburg Oostgrensafrikaans in de literatuur definieert.
- ³ Vergelijk voetnoot 2.
- ⁴ De term ‘aanleerder’ zoals in ‘aanleederskrachten’ en ‘-variëteit’ functioneert, wordt binnen de zogenaamde ‘Intertaalbenadering’ van T2-verwerving door volwassenen gebruikt (Van Rensburg, 1992: 307 e.v.). Als een volwassene een tweede taal spontaan probeert te verwerven om welke reden dan ook, bereikt hij meestal nooit perfectie in de tweede taal. Zijn vorm van de doeltaal blijft ergens tussen de brontaal en de doeltaal steken. Zo’n intertaal/aanleedersvariëteit heeft een eigen interne dynamiek. Deze ‘aanleederskrachten’ veroorzaken o.a. substratumkenmerken in de aanleedersvariëteit alsook een neiging tot het regulariseren van ondoorzichtige grammatische systemen zoals bij de sterke en onregelmatige werkwoorden.
- ⁵ In de vroegste grammatica’s van het Afrikaans (vgl. in dit verband Malherbe [1917: 54-56]) wordt deze restcategorie van infinitieven vermeld. Zelfs bij wisselvormen zoals *klaag/kla(e)* zijn de vormen op -g ongebruikelijk in de infinitief. Ook het werkwoord *word* had vroeger de infinitiefvorm *worde* (ibid.: 55, opm.1).
- ⁶ Het voortbestaan van het wisselen tussen *het* en *is* wordt ook in oudere grammatica’s vermeld. Vergelijk in dit verband Malherbe (1917: 56) & Le Roux (1921: 51 e.v.).

- 7 In de Swellendamse data zijn ook de werkwoorden *kom* en *gaan* variabel. Als de gevallen van perfecta met *het* buiten beschouwing blijven, is de “afwijking” dus 4,5 %. De gevallen met *kom* en *gaan* in verbinding met *is* waren, jammer genoeg, niet specifiek aangetekend.
- 8 Persoonlijke mededeling: Joop van der Horst, Departement Linguïstiek, KU Leuven.